नास्तित्वविवादः सम्भवति। मदीया भूः प्राग-
विद्यमानभोगैव भुज्यत इत्युक्ते न सन्तता चिर-
न्तन्येव मे भुक्तिरित्यभोगभुक्तौ विवादः। इयं
मर्य्यादेयञ्चेति सीमाविवाद इति षट्प्रकार एव
विवादः सम्भवति। षट्प्रकारेऽपि भूविवादे
ऋत्यर्थाभ्यां सीमाया अपि निर्णीयमानत्वात्
सीमानिर्णयप्रकरणे तस्यान्तर्भावः। समन्ता-
द्भवाः सामन्ताः। चतसृषु दिक्ष्वनन्तरा ग्रामा-
दयस्ते च प्रतिसीमं व्यवस्थिताः।

"ग्रामो ग्रामेषु सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्त्ति-
तम्।
गृहं गृहस्य निर्द्दिष्टं समन्तात् परिरभ्य हि॥"

इति कात्यायनवचनात्। ग्रामादिशब्देन तत्-
स्थाः पुरुषा लक्ष्यन्ते। ग्रामः पलायत इति
यथा। सामन्तग्रहणञ्च तत्संसक्तादुपलक्षणा-
र्थम्। उक्तञ्च कात्यायनेन।

"संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः।
संसक्तसक्तसंसक्ताः पञ्चाकाराः प्रकीर्त्तिताः॥"

इति। स्थविरा वृद्धाः। आदिग्रहणेन मौलोद्ध-
तयोर्ग्रहणम्। वृद्धादिलक्षणञ्च तेनैवोक्तम्।

"निष्पाद्यमानं यद्दृष्टं तत् कार्य्यं तद्गुणा-
न्वितैः।
वृद्धा वा यदि वाबृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्त्तिताः॥
ये तत्र पूर्व्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः।
तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः॥
उपश्रवणसम्भोगकार्य्याख्यानोपचिक्रिताः।
उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धतास्ते ततः स्मृताः॥"

गोपा गोचारकाः।

"सौमाकृषाणाः सीमासंनिहितक्षेत्रकर्षकाः।"

सर्व्वे च वनगोचरा वनचारिणो व्याधादयस्ते
च मनुनोक्ताः।

"व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान्
मूलखातकान्।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान्॥"

स्थलमुन्नतो भूप्रदेशः। अङ्गारोऽग्निरुच्छिष्टम्।
तुषा धान्यत्वचः। द्रुमा न्यग्रोधादयः। सेतु-
र्जलप्रवाहबन्धः। चैत्यं पाषाणादिबन्धः।
आद्यशब्देन वेणुवालुकादीनां ग्रहणम्। एतानि
च प्रकाशाप्रकाशभेदेन द्विःप्रकाराणि। तथा
च मनुः।

"सीमावृक्षांस्तु कुर्व्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान्
शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पाद-
पान्॥
गुल्मान् वेणूंश्च विविधान् शमी वल्ली स्थलानि
च।
शरान् कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति॥
तड़ागानुदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च।
सीमासन्धिषु कार्य्याणि देवतायतनानि च॥"

इति प्रकाशरूपाणि॥

"उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि
कारयेत्।
सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्य्ययम्॥
अश्मनोऽस्थीनि गोबालांस्तुषान् भस्मकपा-
लिकाः।
करीषमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा॥
यानि चैवं प्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत्।
तानि सन्धिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत्॥
एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः॥"

प्रच्छन्नलिङ्गानि एतैः प्रकाशाप्रकाशरूपैर्लिङ्गैः
सामन्तादिप्रदर्शितैः सीमां प्रति विवदमानयोः
सीमानिर्णयं कुर्य्याद्राजा॥ *॥ यदा पुनश्चि-
ह्नानि न सन्ति विद्यमानानि वा लिङ्गालिङ्ग-
तया सन्दिग्धानि तदा निर्णयोपायमाह।

"सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा
रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः॥"

सामन्ताः पूर्व्वोक्तलक्षणाः। समग्रामाश्चत्वा-
रोऽष्टौ दशापि वा इत्येवं समसंख्याः प्रत्यासन्न-
ग्रामीणाः। रक्तस्रग्विणो रक्ताम्बरधराः मूर्द्धा-
रोपितक्षितिखण्डाः सीमानं नयेयुः प्रदर्शयेयुः
सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्युत्तरोक्त-
साक्ष्यभिप्रायम्। यथाह मनुः।

"साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः।"

तत्र च साक्षिणां निर्णेतृत्वं मुख्यं तदभावे
सामन्तानाम्। तदुक्तम्।

"साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमन्तवासिनः
सीमाविनिर्णयं कुर्य्युः प्रयता राजसन्निधौ॥"

तदभावे तत्संसक्तादीनां निर्णेतृत्वम्। यथाह
कात्यायनः।

"स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात्।
तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संशयः॥
संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिताः।
कर्त्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्म्मं विजानता॥"

सामन्ताद्यभावे मौलादयो ग्राह्याः। तेषाम-
भावे सामन्ता मौलवृद्धोद्धृतादयः। स्थावरे
षट्प्रकारेऽपि कार्य्या नात्र विचारणेति कात्या-
यनेन क्रमविधानात्। एते च सामन्तादयः
संख्यागुणातिरेकेण संभवन्ति।

"सामन्ताः साधनं पूर्व्वं निर्दोषाः स्युर्गुणा-
न्विताः॥"

द्विगुणास्तूत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः
इति स्मरणात्॥ *॥

ते च साक्षिणः सामन्तादयश्च स्वैः स्वैः शपथैः
शापिताः सन्तः सीमां नयेयुः।

"शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्व्वीं सग्विणो रक्तवाससः
सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते सनञ्चसम्॥"

इति स्मरणात्॥

नयेयुरिति बहुवचनं द्वयोर्निरासार्थं नैकस्य।

"एकश्चेदुन्नयेत् सीमां सोपवासः समुन्नयेत्।
रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्द्धनि॥"

इति नारदेनैकस्याभ्यनुज्ञानात्। यस्तु।

"नैकः समुन्नयेत् सीमां नरः प्रत्ययवानपि।
गुरुत्वादस्य कार्य्यस्य त्रियेषा बहुषु स्थिता॥"

इत्येकस्य निषेधः। स उभयानुमतधर्म्मविद्वाति-
रिक्तविषय इत्यविरोधः॥ *॥

स्थलादिचिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां
सीमाज्ञान उपायविशेषो नारदेनोक्तः।

"निम्नगापहृतोत्कृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु।
तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्गोदर्शनात्॥"

निम्नगाया नद्या अपहृतेनापहरणेनोत्कृ-
ष्टानि स्थानात् प्रच्युतानि नष्टानि वा
लिङ्गानि यासु मर्य्यादाभूमिषु तत्र तत्प्रदेशा-
नुमानात् उत्कृष्टनष्टचिह्नानां प्राचीनप्रदेशा-
नुमानाद् ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं
क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमे भाग इत्येवं विधानात्
प्रमाणाद्वा प्रत्यर्थिसमक्षमविप्रतिपन्नायाः
स्मार्त्तकालोपलक्षितैर्भुक्तैर्व्वा निश्चिनुयुः। बृह-
स्पतिना चात्र विशेषो दर्शितः।

"आगमश्च प्रमाणञ्च भोगः कालश्च नाम च।
भूभागलक्षणश्चैव ये विदुस्तत्र साक्षिणः॥"

एते च साक्षिसामन्तादयः शपथैः शापिताः
सन्तः कुलादिसमक्षं राज्ञा प्रष्टव्याः। यथाह
मनुः।

"ग्रामेयककुलानान्तु समक्षं सौक्षि साक्षिणः।
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः॥
ते पृष्टाः साक्ष्यादयः समस्ता ऐकमत्येन सौक्षि
निर्णयं कुर्य्युः। तैर्निर्णीतां सीमां तत्प्रदर्शित-
सकललिङ्गयुक्तां साक्ष्यादिनामान्विताञ्चाविस्म-
रणार्थं पत्रे समारोपयेत्। उक्तञ्च मनुना।

"ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सामन्ताः सौक्षि
निर्णयम्।
निबध्नीयात्तथा सीमां सर्व्वांस्तांश्चैव नामतः॥
एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचंक्रमण-
दिनादारभ्य यावत् त्रिपक्षं राजदैविकं व्यसनं
चेन्नोपपद्यते तदा तत्प्रदर्शनात् सीमानिर्णयः।
अयञ्च राजदैविकव्यसनावधिः कात्यायनोक्तः।

"सीमाचंक्रमणे कोपे पादस्पर्शे तथैव च।
त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजिकमिष्यते॥"इति॥

यदा त्वमीषां उक्तसाक्ष्यवचसां त्रिपक्षाभ्यन्तरे
रोगादिर्दृश्यते। अथवा प्रतिवादिनिर्द्दिष्टाभ्य-
धिकसंख्यागुण-साक्ष्यन्तरविरुद्धवचनता तदा
ते मृषाभाषितया दण्डनीयाः। तदाह।

"अनृते तु पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्॥"

अनृते मिथ्यावदने निमित्तभूते सति सर्व्वसा-
मन्ताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेन चत्वारिंशदधि-
केन पणपञ्चशतेन दण्डनीयाः। सामन्तविष-
यता चास्य साक्षिमौलादीनां स्मृत्यन्तरे
दण्डान्तरविधानादवगम्यते। तथा च मनुः।

"यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्दमं शतं दमम्॥"

नारदोऽपि।

"अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सौक्षि निर्णये।
सर्व्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाह-
सम्॥"

सामन्तानां मध्यमसाहसं दण्डमभिधाय।

"शेषाश्चेदनृतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्म्मणि।
प्रत्येकन्तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्व्वसाहसम्॥"